

BÜRKÜT

www.burkutdergisi.com

Türk Dünyası Dergisi

Araştırma Makalesi

BÜRKÜT

Makale Geliş Tarihi: 02.12.2024

Journal of Turkish World

Makale Kabul Tarihi: 10.12.2024

Belek, K. (2024). “Ыдырыс Пайгамбар” Жазма Эстелигинин Чечмелениши. *Bürküt Türk Dünyası Dergisi*, 3(2), 113-116. <http://dx.doi.org/10.56210/burkut57>

“ЫДЫРЫС ПАЙГАМБАР” ЖАЗМА ЭСТЕЛИГИНИН ЧЕЧМЕЛЕНИШИ

Dr. Öğr. Üyesi Kayrat BELEK

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi kairat.belek@manas.edu.kg ORCID

Öz

Бул макалада Караханиддер дооруна таандык “Ыдырыс пайгамбар” күмбөзүндөгү жазма эстеликтин чечмелениши каралды. Ыдырыс пайгамбар эстелигиндеги текст ошол мезгилдеги тил, маданият жана саясий түшүнүктөрдү тереңирээк түшүнүүгө жардам берет. Текстти жана анын контекстин кылдат изилдөө аркылуу бул макала Караханиддер доорунун жазма эстеликтеринин табиятын колго алат. Макалада Ыдырыс пайгамбар күмбөзүндөгү жазма эстелик Караханиддер доорундагы маданий, саясий жана тилдик ар түрдүүлүктүн күбөсү катары кызмат кылат жана Борбордук Азиядагы ошол мезгилдин мурасын түшүнүү үчүн маанилүү булак болуп саналат деген тыянак чыгарылат.

Anahtar Sözcükler: Караханиддер доору, Ыдырыс пайгамбар күмбөзү, жазма эстелик, Борбордук Азия, хажиб, Махмуд Кашгари.

INTERPRETATION OF THE WRITTEN MONUMENT OF “YDYRYS PAYGAMBAR”

Abstract

This paper provides an interpretation of the written monument in “Ydyrys Paygambar”, which is characterized by the Qarakhanid era. The monument in “Ydyrys Paygambar” provides a glimpse into the language, culture and politics of the people of this period. Through a close examination of the text and its context, this paper explores the political, linguistic and cultural characteristics of the Qarakhanid era, and provides insights into the nature of the written monument in “Ydyrys Paygambar”. The paper concludes that the written monument in “Ydyrys Paygambar” serves as a testament to the cultural, cultural, political and linguistic diversity of the Qarakhanid era, and is an important resource for understanding the legacy of this period in Central Asia.

Keywords: Qarakhanid era, mausoleum of “Ydyrys Paygambar”, written monument, Central Asia, hacib, Mahmud Kashgari.

Ø. Giriş

Кыргызстандын аймагында араб графикасы менен жазылган жазуу эстеликтер көп кездешет. Бирок алардын арасынан эрте мезгилдерге тиешелүү жазуулар сейрек жана аларды дыкат изилдөө талап кылынат. Мындай жазуу эстеликтердин бири Чаткал районуна караштуу Жаңы-Базар айылынын чет-жакасындагы “Ыдырыс пайгамбар” күмбөзүндө коюлган мүрзө таш болуп саналат. Аты аталган ташта маркумдун аты-жөнү, теги менен бирге, бул маркумдун өз убагында мамлекет тарабынан берилген чини дагы жазылган.

Коомчулукка аты аталган таш жөнүндөгү алгачкы маалыматтар 1903-жылы Чаткал районунун Жаңы-Базар айылында «Ыдырыс пайгамбар» деп аталган күмбөздүн жанынан табылган кайрак таш туурасында Туркестанские ведомости журналына: «түшүнүксүз жазуулары бар таш» –деген маалыматтар менен жарыяланган (Джумагулов, 1982, с. 64). Ошондуктан төмөндө изилдөөгө алынуучу эпитафия «Туркестанские ведомости» журналына жарыяланган кайрак таш экендиги белгисиз. Ал эми төмөндө жаңы табылган эпитафия жөнүндө маалымат берилет (Сүрөт 1-2).

Транскрипциясы:

Хаза рахиле

Бии ‘Али бин Наср

ал-Хажиб ат-Түрк

ас-Сбижаби

невера ‘ллаху кабреху

гафер-Аллаху леху ве-ли-велидейхи

ве-л-жам’и ал-муслимин-ве-л-муслиман

Тексттин окулушу:

هنا راحله

بي علي بن ناصر

الحاجب الترك

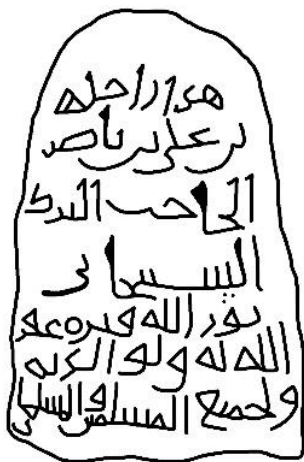
السيجاى

نورالله قبره

غفر الله له ولو الديه

والجمع المسلمين و المسلمين

Тексттин котормосу: «Бул маркум Бии ‘Али бин ан-Наср ал-Хажиб ат-Түрк ас-Сбижаби. Кудай кабырн нурландырсын. Алла аны жана ата-энесин жана бардык эки тараптуу (аял, эркек) мусулмандарды кечирсин».

Сүрөт 1, 2: Ыдырыс пайгамбар» жазма эстелигинин графикалык жана оригинал көрүнүшү

Түшүндүрмөлөр:

Рахиле راحله Аты аталган эпитафиянын биринчи сабындагы هنا «бул» дегенден кийинки راحله *рахиле* аталышынын биринчи мааниси «маркум, өлгөн, көчүп кеткен», экинчи мааниси болсо «буура, жүк ташыган төө» деп которулушу кызыгууну жаратат. Бирок биздин оюбузча, биринчи маанисиндеги «маркум, өлгөн, көчүп кеткен» дегени туура болушу мүмкүн. Анткени орто кылымга тиешелүү бардык эпитафияларда هنا «бул» деген сөздөн кийин: قبر «кабр» же روضة «рузат» (бакча) же болбосо тексттин башы өз алдынча эле توفي *туфийи* (маркум, өлгөн) деп башталат (Горячева жана Настич, 1983; Джумагулов 1982).

Бирок мунун башка аймактардагы карахандарга тиешелүү кайрак таш жазма эстеликтерден өзгөчө айырмаланганы هنا راحله *хаза рахиле* деп башталуусу кызыгууну жаратат. Ошондуктан, бул калып сөздүн туура чечмеленишинде кандайдыр негизде түкшүмөөл жаратат. Анткени карахандарга тиешелүү табылган эпитафиялардын эч бири мындай кириш сөз менен башталбайт. Андыктан аталган эпитафиянын жаңы фото көчүрмөсү толугу менен изилденсе, балким анын хронологиялык мезгили башка доорго таандык болуп калышы ажеп эмес. Мындагы тексттин мазмуну жана андагы киши ысымдары, топономиялык аталыш, титулдар карахандардын дооруна мүнөздүү экендиги шексиз.

Биш 'Али' بى على *Али* ысмынын башындагы сөз диакритивдүү белгилери болбогондугу үчүн, сөздүн чечмелениши эки түрдүү мааниде: بن (бин) же болбосо ا «алиф» арибисиз «Абу; Аби» деген түшүнүктү билдирген بى (бии) болуп окулат. Чынында XI-XII кылымдардагы мусулман ономастикасындагы ысымдардын алдында (анын ичинде эпитафияларда) بى (бии) эпитетинин уланышы мыйзам ченемдүү көрүнүш (Настич, 1983, с. 224-234). Мисалы, Өзгөн Кайрак 4 жазма эстелигиндеги төртүнчү сабында بى يعلى *Би Й'ала* аттуу киши ысмы жазылган (Горячева жана Настич, 1983, с. 152).

Наср Хажиб Түрк Сбижабии ناصر الحاجب الترك السبيجاي Аты аталган эпитеттеги жер аталышына байланышкан «Сбижабии» сөзүндөгү ا «алиф» арибинен кийинки ل «лам» ариби ашыкча коюлган же болбосо «ас-Сбижабии» деп жазыш үчүн الاسبيجاي деп жазыш керек эле. Бирок карахандарга тиешелүү айрым нумизматикалык маалыматтарда «сбиджаб» деп жазылгандыгын баамдоого болот (Кошевар, 2010, с. 123-124). Ошондуктан орто кылымдагы кайрак таш жазма эстеликтерде жергиликтүү тилдик таасир байкалат.

Наср Хажиб Түрк Сбижабии, анын «хажиб» наамында аталганына караганда «хан сарайдагы» жогорку кызматтын өкүлү экендиги ачык көрүнүп турат. Анткени карахандардын «хан сарайларында» кагандардын эң жакын кеңешчилери «хажиб» макамында жогорку кызматты ээлешкен (Genç, 1981, s. 198-199). «Хажиб» кызматы жана макамы туурасында *Хасс Хажиб Жусуп Баласагундун* «Кутадгу Билиг» эмгегинде жакшы чагылдырылган. Ал эми *Махмуд Каишгаринин* «Диван Лугат ат-Түрк» эмгегинде карахандардын мамлекетинде «карапайым эл менен хандын» байланыштарын камсыздаган تيانكو «тайану» деген кызматкер болгондугун жана анын «таянуу» сөзүнөн келгендигин, ошондой эле кийин бул наамдын ордун арабтардан кирген «хажиб» термини алмаштырганын белгилейт (ДЛТ, 2005, с. 1024-1025). Мындан улам, карахандарда «хажиблик» макамы жана кызматы байыртадан эле калыптанган мамлекеттик-административдик система болгондугун баамдайбыз.

Тексттеги «түрк» эпитети анын тегин аныктаса, «сбижабии» маркумдун атасынын кайсы аймактан келгендигин билдирген *нисбасы* болуп саналат. Орто кылымдагы *Сбижаб* шаары жана аймагы, азыркы Сайрам, Чимкенд аймагы болуп саналат.

Жыйынтыктап айтканда, аты аталган эстеликтеги маркум өз убагында таасирдүү, мартабалуу болуп, мамлекеттин жогорку катчылык кызматын аркалаганын баамдайбыз. Муну менен катар Чаткалдагы монументалдык-архитектуралык жана эпитафиялык жазма эстелик, кол жазма тарыхый булактарга жана аты аталган чөлкөмдүн коомдук катмарынын

маданий-идеологиялык турмушун билүүдө «кошумча булак» болуп да саналат. Ошондой эле аты аталган чөлкөмдөгү эпиграфикалык материалдар өз кезинде жергиликтүү элдин тилдик жана экономикалык абалынын өсүшүн талдоодо актуалдуу боюнча кала берет.

Kaynaklar

- Djumagulov, Ç. (1982). *Epigrafika Kirgizii. Vp. 2. İlim.*
- DLT. (2005). *Divan Lugat at-Turk. Perevod. predislovie i kommentarii Z.-A. M. Auezovoi. indeksı sostavlenı R. Ermersom. Daik-Press, 1288 s. +2 s. vkl.*
- Genç, R. (1981). *Karahanlı devlet teşkilâtı (xi. yüzyıl) (Türk hâkimiyet anlayışı ve Karahanlılar).* Kültür Bakanlığı.
- Goryaçeva, V. D. & Nastiç, V. N. (1983). *Epigrafiçeskie pamyatniki Uzgena XII-XIV vv. Kirgiziya pri Karahanidah. İlim.*
- Koşvar, V. G. (2010). *Novie numizmatičeskie materialı-istoçnik dlya utoçneniya istorii Karahanidskogo Kaganata, etnosotsyal'nie i etnokul'turnie protsessı v tsentral'noy azii: istoriya i sovremennost. İlim.*
- Nastiç, V. N. (1983). *Arbskie i persidskie nadpisi na kayrakah s gorodişa Burana. Kirgiziya pri Karahanidah.*

Extended Abstract

The spread of Islam in modern Kyrgyzstan and neighboring regions of Central Asia is associated with the era of the *Qarakhanid* state (from the middle of the 9th Century to the middle of the 12th Century), while a new ethnic community, a new socio-economic structure and a new type of spiritual culture were being formed there. Rather than the ineffective use of force applied by armies, missionaries played a greater role in converting the nomadic Turkic tribes to Islam.

The article examines the process of Islamization in the Fergana region in the 9th-12th centuries on the basis of comparative analysis of materials from epigraphic gravestones with data from written sources. A special attention is paid on the texts of newly discovered epitaphs in the Jalal-Abad Valley during archaeological and archaeographic expeditions of a group of researchers. It has been verified that the gravestones are mainly devoted to Sufi sheikhs, who were devotees of Islam in the Jalal-Abad region during the period of study. It should be noted that although some monuments were written in Arabic script, the content of the texts traces the cultural continuity between the ancient Turkic traditions and Islam.

This paper provides an interpretation of the written monument in “Ydyrys Paygambar”, which is characterized by the *Qarakhanid* era. The monument in “Ydyrys Paygambar” provides a glimpse into the language, culture and politics of the people of this period. Through a close examination of the text and its context, this paper explores the political, linguistic and cultural characteristics of the *Qarakhanid* era, and provides insights into the nature of the written monument in “Ydyrys Paygambar”. The paper concludes that the written monument in “Ydyrys Paygambar” serves as a testament to the cultural, cultural, political and linguistic diversity of the *Qarakhanid* era, and is an important resource for understanding the legacy of this period in Central Asia.

